

آموزه‌های فقهی، اخلاقی و سیاسی نهج‌البلاغه در بیان ابعاد امنیت (با تأکید بر ابنیه دارالمنفعه)

مریم براهویی جهانشاهی^۱، منصور امیرزاده جیرکلی^۲، رضا حق پناه^۳

^۱ دانشجوی دکتری فقه و مبانی حقوق اسلامی، واحد تربت حیدریه، دانشگاه آزاد اسلامی، تربت حیدریه، ایران
^۲ (نویسنده مسئول) استادیار گروه فقه و مبانی حقوق اسلامی، واحد تربت حیدریه، دانشگاه آزاد اسلامی، تربت حیدریه، ایران
^۳ استادیار گروه آموزش علوم قرآن و حدیث، دانشگاه علوم رضوی مشهد، مشهد، ایران

چکیده

نهج‌البلاغه، به حق، فراتر از سخن انسان و فروتر از سخن خدا معرفی می‌شود. تنوع موضوعات نهج‌البلاغه اعجاب‌برانگیز است، معارف بلند توحیدی، ارزش‌های والای الهی، پند و اندرز و موعظه، بیان و تحلیل حوادث سیاسی و اجتماعی، دستور کار حکمرانان و توبیخ آنها از جمله مطالب نهج‌البلاغه است. حق امنیت و مصونیت، پس از حق حیات، در صدر فهرست حقوق انسان‌ها قرار می‌گیرد و متون دینی در ابعاد مختلف آن را به رسمیت شناخته و برای تحقق آن ضمانت‌های اجرایی تعیین نموده‌اند. در پژوهش حاضر، نخست به تبیین مفهوم فقه سیاسی و موضوعات و اهداف آن پرداخته شده، سپس مسئله امنیت و ابعادش که یکی از مصادیق و گزاره‌های فقه سیاسی می‌باشد و ابنیه دارالمنفعه، از منظر نهج‌البلاغه، با روش توصیفی-تحلیلی و به شیوه مطالعات کتابخانه‌ای و فیش‌برداری مورد تحقیق و پژوهش قرار گرفته است. هدف، معرفی و شناساندن موهبت الهی امنیت و ارائه تصویری روشن از آن با راهکارهای موثر در تحقق و تحکیم و نهادینه کردن امنیت در عرصه‌های مختلف زندگی بشر، با استناد به آموزه‌های فقهی سیاسی نهج‌البلاغه است.

اهداف پژوهش:

۱. تبیین فقه سیاسی و موضوعات و اهداف آن.

۲. بررسی آموزه‌های اخلاقی، فقهی، اخلاقی و سیاسی نهج‌البلاغه درباره امنیت با تأکید بر دارالمنفعه.

سؤالات پژوهش:

۱. فقه سیاسی دربردارنده چه اهداف و موضوعاتی با محوریت امنیت است؟

۲. در نهج‌البلاغه به چه مفاهیمی درخصوص امنیت پرداخته شده است؟

اطلاعات مقاله

مقاله پژوهشی

شماره ۴۴

دوره ۱۸

صفحه ۶۲ الی ۷۶

تاریخ ارسال مقاله: ۱۳۹۹/۰۲/۰۲

تاریخ داوری: ۱۳۹۹/۰۴/۱۱

تاریخ صدور پذیرش: ۱۳۹۹/۰۶/۱۱

تاریخ انتشار: ۱۴۰۰/۱۲/۰۱

کلمات کلیدی

نهج‌البلاغه، امنیت، خانواده.

ارجاع به این مقاله

براهویی جهانشاهی، مریم، امیرزاده جیرکلی، منصور، حق پناه، رضا. (۱۴۰۰). آموزه‌های فقهی، اخلاقی و سیاسی نهج‌البلاغه در بیان ابعاد امنیت (با تأکید بر ابنیه دارالمنفعه). هنر اسلامی، ۱۸(۴۴)، ۶۲-۷۶.

[dori.net/dor/20.1001.1
1,1735708,1400,18,44,16,1](https://doi.org/10.22034/IAS.1735708.1400.18.44.16.1)

[dx.doi.org/10.22034/IAS
.2020.234325.1274](https://dx.doi.org/10.22034/IAS.2020.234325.1274)

پروہشگاہ علوم انسانی و مطالعات فرہنگی
پرتال جامع علوم انسانی

مقدمه

اسلام، مکتبی است که برخلاف مکتبهای غیر توحیدی، در تمام شئون فردی و اجتماعی، مادی و معنوی، فرهنگی و سیاسی، نظامی و اقتصادی، دخالت و نظارت دارد و از هیچ نکته، ولو بسیار ناچیز که در تربیت انسان و جامعه و پیشرفت مادی و معنوی نقش دارد، فروگذار ننموده است و موانع و مشکلات سر راه تکامل را در اجتماع و فرد گوشزد نموده و به رفع آنها کوشیده است. حق زندگی یکی از حقوق فطری و بنیادین بشر است که در اسلام به شدت مورد عنایت قرار گرفته است. حق امنیت و مصونیت پس از حق حیات، در صدر فهرست حقوق انسانها قرار می‌گیرد. این حق بنیان همه آزادی‌های بشر است و با از بین رفتن آن آزادی در هیچ بعدی از ابعاد آن معنا و مفهوم نخواهد داشت. محوری‌ترین نیاز آدمی نیاز به امنیت است. ادامه حیات زمانی میسر خواهد بود که سایه امنیت بر سر انسان گسترانیده شود و هیچ تجاوز و تهدیدی، عرصه زندگی را بر او تنگ ننماید. اسلام دینی سیاسی اجتماعی است که دستورهایش به عبادات شرعی و سعادت فردی و اخروی منحصر نیست، بلکه بسیاری از احکام آن با اداره جامعه و تنظیم اجتماع ارتباط دارد. هر نظام سیاسی، مهم‌ترین و اساسی‌ترین وظیفه خویش را ایجاد، حفظ و ارتقای امنیت می‌داند و با هرگونه تهدید که امنیت را به مخاطره اندازد، مقابله می‌کند. چنانچه نظام‌ها قادر به تحقق این مهم نباشند، تحقق اهداف دیگر برایشان میسر نمی‌شود. لذا بررسی مقوله امنیت در هر نظام سیاسی در سرلوحه اهداف آن نظام قرار دارد. از آنجا که اسلام به انسان و سعادت او اهمیت می‌دهد، به این مقوله بیشتر از سایر مکاتب توجه نشان داده و به‌عنوان تکلیفی الهی کارگزاران نظام سیاسی را موظف به ایجاد آن نموده است. نهج البلاغه یکی از آثار است که به صورت مفصل به مبانی اخلاقی، سیاسی و فقهی امنیت در جامعه پرداخته است. از سوی دیگر بناهای دارالمنفعه یکی از اقدامات حکام اسلامی در راستای حمایت از افراد جامعه است بنابراین در پژوهش حاضر به این موضوع پرداخته می‌شود.

درخصوص این موضوع تاکنون پژوهش مستقلی به رشته تحریر در نیامده است. با این حال آثاری به بررسی موضوع امنیت در نهج البلاغه پرداخته‌اند. اکبری معلم (۱۳۸۵) در مقاله‌ای با عنوان «سیمای امنیت در نهج البلاغه» به بررسی ابعاد مختلف مفهوم امنیت در نهج البلاغه پرداخته است. احمدی زاده و حسنی فر (۱۳۹۳) در مقاله‌ای با عنوان «جایگاه امنیت در حکومت مطلوب دینی با تکیه بر برنامه ۵۳ نهج البلاغه» به بررسی بعد سیاسی مفهوم امنیت در نهج البلاغه پرداخته‌اند. نظری (۱۴۰۰) در مقاله‌ای با عنوان «بررسی مؤلفه‌های امنیت در نهج البلاغه براساس استراتژی نظریه‌پردازی داده بنیاد» نویسنده با بررسی دقیق مصادیق امنیت در نهج البلاغه به گستردگی کاربرد این مفهوم در نهج‌ابلاغه اشاره کرد است. با این حال در آثار یاد شده اشاره‌ای به ابنیه دارالمنفعه نشده است لذا در این پژوهش که به روش توصیفی و تحلیلی و با تکیه بر داده‌های منابع کتابخانه‌ای انجام شده به این موضوع پرداخته می‌شود.

۱. نهج البلاغه

بی‌تردید، نهج البلاغه پس از قرآن کریم، گرانقدرترین و ارزشمندترین میراث فرهنگی اسلام است. "آموزه‌های فقهی نهج البلاغه، در گذشته کمتر در استنباطات فقهی مورد توجه قرار می‌گرفته است. اما در قرون اخیر، توجه عالمان فقه به نهج البلاغه به مثابه منبعی فقهی، بسیار بیشتر شده است و سخنان نورانی امام علی (ع) چشمان فقیهان بسیاری را

خیره خود ساخته، که غواصی در این دریای بیکران معارف، گهرهای فقهی بسیاری به دست می‌دهد، که در استنباطات فقهی به کار می‌آید " (قاسمی، ۱۳۹۷: ۱۸) لذا برای پژوهش و مطالعه موضوع امنیت و ابعادش در نهج‌البلاغه به عنوان مصداقی از فقه سیاسی ارائه تعریف مختصری از فقه سیاسی و مسائل آن برای برقراری ارتباط میان امنیت و مسائل سیاسی اجتماعی جامعه اسلامی لازم و ضروری است.

۲. فقه سیاسی

فقه سیاسی واژه مرکبی است که برای تفسیر و تبیین آن لازم است هر یک از واژه‌های فقه و سیاست، جداگانه تعریف شوند. در تعریف لغوی فقه، تعداد زیادی از اهل لغت، آن را به معنای "درک و فهمیدن چیزی" می‌دانند (فراهیدی، ۱۴۱۰: ۳ / ۳۷۰؛ ابوالحسین، ۱۴۰۴: ۳ / ۴۲۴؛ زبیری، ۱۴۱۴: ۱۹ / ۷۲) اما هنگامی که در عرف بدون قرینه به کار می‌رود، منظور همان "علم به دین و مسائل مربوط به آن است" (ابن منظور، ۱۴۱۴: ۵۲۲). فقه در اصطلاح، همان علم به احکام شرعیه فرعیه است که برآمده از ادله ی تفصیلی است و بیشتر فقها همین معنای اصطلاحی را پذیرفته اند (حلی ۱۴۱۳، ۲ / ۲۶۴؛ عاملی، بی تا، ۱ / ۳۰؛ سیوری ۱۴۰۳: ۵؛ عاملی، ۱۳۷۴، ۱ / ۵۰؛ حتی، ۱۳۸۷: ۱ / ۳). در اصطلاح فقها احکام شرعی قضایی هستند که از شرع گرفته شده‌اند و فرعیات احکامی‌اند که مستقیماً درباره‌ی نحوه‌ی عمل به کار می‌آیند.

در تعریف شهید ثانی (فقه، مجموعه‌ای از قوانین و دستورهایی است که فقیه از منابع و ادله‌ی تفصیلی استنباط می‌کند و موضع عملی بنده را در برابر خالق به او می‌آموزد (شهید ثانی، ۱۳۷۴: ۱ / ۵۰). واژه سیاست: عبارت است از هر نوع تدبیر و تلاش و فعالیت و تعمق و تفکر و اقدام فردی و جمعی در جهت کسب قدرت و به عهده گرفتن اداره امور کشور به نحوی که جامعه و افراد آن در مسیر تحقق آمال و خواسته‌های خویش قرار گیرند (مدنی، بی تا: ۹-۱۳؛ ابوالحمد، بی تا: ۱۱۲). عده‌ای سیاست را هنر زیستن می‌دانند (عنایت، ۱۳۶۲: ۱۷).

با توجه به نگاه مشترک اندیشمندان متقدم و متأخر، مسائل کلیدی و دست اول فقه سیاسی، را در مباحثی مانند ولایت فقیه، مصلحت، حکومت و احکام حکومتی، امور حسبه، سلطان عادل و جائز، بیعت، شورا، مشروعیت مبارزه با حاکمان جائز، شرایط حاکمان سیاسی، مسائل مربوط به سیاست داخلی و خارجی، امنیت، حقوق و تکالیف دولت و مردم و حقوق متقابل آنها، نقش مردم در حکومت اسلامی، جنگ و جهاد و صلح و مسائل مستحدثه همچون فقه و رسانه، فقه و توسعه جهانی، فقه و انتخابات، فقه و محیط زیست باید جستجو کرد. اینها و رخدادهای فراوان دیگر که گاهی تحت عنوان "حوادث واقعی"^۱ از آنها یاد می‌شود و مربوط به عمل سیاسی مسلمین است، با توجه به رشد روزافزون و سریع زندگی اجتماعی انسان، همه می‌توانند از مسائل فقه سیاسی باشند. به نظر نگارندگان: از آنجا که هر دو دانش (فقه و سیاست) در صدد بهبود و ساماندهی وضع زندگی دنیوی و اخروی بشرند تا او را به

^۱ منظور از حوادث واقعی که در توقیع مبارک حضرت صاحب الامر (عج) آمده است، طبق نظر اکثر علما مطلق امور مهمی است که برای اجتماع مسلمین در عصر غیبت ایشان پیش می‌آید که باید به رواه حدیث رجوع کنند. «وَأَمَّا الْحَوَادِثُ الْوَاقِعَةُ فَارْجِعُوا فِيهَا إِلَى رُؤَاةِ حَدِيثِنَا فَإِنَّهُمْ حُجَّتِي عَلَيْكُمْ وَأَنَا حُجَّتُهُمْ... عَلَيَّهِمْ» (حرعاملی، ۲۷: ۱۴۰۰).

سعادت و کمال واقعی و رضایت الهی برسانند، باید برای پیوند گسترده تر و نزدیکتر میان آنها اندیشید تا پاسخگویی به نیازهای جدید و به روز که از مقتضیات زمان و مکان و تغییر و تحول شرایط حاصل می‌شود، با حفظ پویایی و کارآمدی آنها، امری ممکن، سریع و آسان شود. فقه سیاسی به عنوان عرصه‌ای از فقه که در گستره زمان با تحولات و تغییرات زیادی روبه روست، بیش از عرصه‌های دیگر فقه، نیازمند پاسخهای سریع و آسان به مسائل و معضلاتی است که با آن مواجه است (محمدی، ۱۳۸۴: ص ۴۳).

۳. مفهوم امنیت و ابعاد آن

کلمه امنیت، در زبان فارسی به معنای آسایش، سلامت، ایمن شدن، در امان بودن، آسودگی، بی‌هراسی و بی‌گزندی است (دهخدا ۱۳۳۰، ج ۱/۲۸۹۴؛ معین، ۱۳۷۱: ۱/۳۵۴) و در زبان عربی به معنای سکون القلب، طمأنینه النفس و زوال الخوف است (فیومی، ۱۹۸۷: ۲۴؛ راغب، ۱۴۰۴: ۲۵). و ریشه‌ی آن "امن" است، ایمن نیز از این ماده، به معنای قرار دادن خود و دیگران در امن و آسایش است. مؤمن با پذیرش ایمن، خود را از عذاب الهی حفظ می‌کند و به واسطه ایمن او، جان، مال و حیثیت مردم از سوی او در امان است و تهدید نمی‌شود. گرچه وجود نظام‌های اجتماعی سیاسی و اقتصادی متفاوت با نگرش‌های مختلف، ارائه تعریفی جامع و پذیرفتنی برای عموم از امنیت را دشوار ساخته است اما میتوان با استفاده از منابع اسلامی و جامعه‌شناختی امنیت را چنین تعریف کرد: «امنیت عبارت است از دستیابی به شرایطی که فرد و جامعه را از هر نوع تهدید بالقوه و بالفعل از جانب امنیت‌ستیزان داخلی و خارجی در امان دارد، به طوری که بتوان با آرامش و آسایش کامل در راستای پیشبرد اهداف اجتماعی، فرهنگی، سیاسی و اقتصادی گام برداشت» (طوسی، ۱۴۰۹: ۱/۱۹۶).

۴. جایگاه و اهمیت امنیت در نهج‌البلاغه

تلاش و دغدغه انسان، برای تحصیل و برقراری امنیت، قدمتی به درازای تاریخ زندگی بشر دارد، زیرا زندگی منتهای امنیت غیر ممکن است. خانه‌سازی از ابتدایی‌ترین تا پیشرفته‌ترین صورت آن که امروزه مجهز به بسیاری از سیستم‌های امنیتی با کنترل از راه دور است، ساختن دژها، قلعه‌ها و پناهگاه‌ها و فراهم آوردن تجهیزات دفاعی در انحاء مختلف، همه نشانگر تلاش بشر برای دستیابی به امنیت است. مؤلف کتاب "فقه سیاسی، علاقمندی انسان‌ها را علی‌رغم میل باطنی، به تشکیل دولت و قدرت مرکزی و رضایت دادن به آن و پذیرش آن را دلیلی بر درخواست تأمین این نیاز دیرینه می‌داند (عمید زنجانی، ۱۳۷۹: ۲/۱۵۹). در حقیقت امنیت یک معنای نسبی دارد و بسته به وضع و شاخص‌های مربوط به آن است و به نوعی مترادف با ایجاد فرصت برای استفاده از ظرفیت‌ها و کاهش آسیب‌ها و تهدیدها و خطرات برای فرد، خانواده، جامعه، ملت و کشور است و شامل ثبات و امنیت اقتصادی، قضایی و حقوقی، فرهنگی، اخلاقی و اجتماعی، سیاسی و نظامی می‌شود. تنها در سایه ی تشکیل دولت است که می‌توان جان و مال خود را در برابر تجاوز بیگانگان حفظ کرد و امنیت نسبی برقرار نمود. امام علی (ع) یکی از وظایف اصلی حکومتها را برقراری امنیت و آرامش می‌داند و در بیان فلسفه حکومت و رابطه آن با امنیت چنین می‌فرماید: "مردم به زمامدار نیکوکار یا تبه‌کار نیازمندند تا در سایه او بیت‌المال فراهم آید، با دشمنان پیکار شود، راه‌ها ایمن گردد و حق ناتوانان زورگو، باز پس

گرفته شود (نهج البلاغه، خطبه ۴۰)^۲، پس حکومتی که نتواند امنیت کافی و همه جانبه برای مردم خود تأمین کند محکوم به شکست و نابودی است.

امام علی (ع) در این بخش از خطبه، به هفت فایده از فواید و برکات و آثار حکومت اشاره می‌کند که بعضی جنبه معنوی و بعضی جنبه مادی دارند. نخست اینکه در سایه حکومت او مؤمن به کار خویش ادامه می‌دهد و راه خود را به سوی مقام قرب الی ... می‌پیماید. دوم: کافر نیز در حکومت او از مواهب مادی بهره‌مند می‌شود و به زندگی مادی خود ادامه می‌دهد. سوم: خداوند به مردم فرصت می‌دهد که در دوران حکومت او زندگی طبیعی خود را تا پایان در سلامت نسبی طی کنند. چهارم: بوسیله او اموال بیت‌المال جمع‌آوری می‌گردد و هزینه‌های دفاعی، عمرانی و انتظامی فراهم می‌شود. پنجم: به کمک او با دشمنان مبارزه می‌شود. ششم: به وسیله او جاده‌ها امن و امان می‌گردد. هفتم: به کمک او حق ضعیفان از زورمندان گرفته می‌شود و در سایه انجام یافتن این وظایف هفتگانه از سوی حکومت این نتیجه نهایی حاصل می‌گردد که «که نیکوکاران در رفاه خواهند بود و از دست بدکاران در امان می‌باشند» (مکارم شیرازی، ۱۳۷۹: ۲/ ۴۴۰ - ۴۴۲).

۵. آرمان و ارزش‌های بنیادین حوزه امنیت از منظر نهج البلاغه

با گستردگی موضوعات مورد بحث در حوزه امنیت، شناسایی ارزش‌ها و آرمان‌های بنیادین از منظر نهج البلاغه در این مسئله از اهمیت ویژه برخوردار است. با توجه به خطبه‌ها، نامه‌ها و حکمت‌های نهج البلاغه در حوزه امنیت ارزش‌های بنیادین این حوزه عبارتند از:

۱- شاخصه اسلامی بودن نظام سیاسی طراحی شده در نهج البلاغه که امام علی (ع) در خطبه ۱۵۲ نهج البلاغه آن را چنین تبیین می‌فرمایند: «هر کس جز اسلام دینی طلبد، شقاوت او ثابت و ریسمان سعادتش بریده و سقوطش سهمگین و سخت خواهد بود و بازگشتش به اندوهی طولانی و عذابی سخت است». نظام سیاسی که بر مبنای ایمان به خدای یکتاست و دارای هدف‌های متعالی و قوانین و مقرراتی است که تضمین‌گر سعادت انسان است، همه اقداماتش در تمام ابعاد منطبق با موازین اسلامی است که یک نمونه آن امنیت است.

۲- مسیر سعادت و تعالی انسان در نظام سیاسی مبتنی بر ایمان به خدا، ولایت و امامت است. با توجه به نقش این شاخص در حوزه امنیت، امام علی (ع) چنین فرموده است: «جایگاه امام و ولایت همانند رشته‌ای است که مهره‌ها را در آن کشند و او آنها را در کنار هم جای داده است، اگر آن رشته بگسلد مهره‌ها پراکنده شوند و هر یک به سویی روند. آن سان که گرد آوردنشان هرگز میسر نشود» (خطبه ۱۴۶).

۳- نظام سیاسی اسلام برای حفظ کرامت انسان و محترم شمردن حقوق و آزادی‌های مشروع او تلاش می‌کند تا امنیت را بر فرد و جامعه عرضه کند. این حقوق در ابعاد مختلف مورد توجه رهبران جامعه و کارگزاران حکومتی است. امام علی (ع) در این باره می‌فرماید: «حقوق والی و رعیت بر یکدیگر و رعایت آن سبب الفت میان ایشان و عزت و

^۲ - إِنَّهُ لَا بُدَّ لِلنَّاسِ مِنْ أَمِيرٍ بَرٍّ أَوْ فَاجِرٍ، يَعْمَلُ فِي إِمْرَتِهِ الْمُؤْمِنُ وَيَسْتَمْتِعُ فِيهَا الْكَافِرُ وَيَبْلُغُ اللَّهُ فِيهَا الْأَجَلَ وَيَجْمَعُ بِهِ الْفِيءَ وَيَقَاتِلُ بِهِ الْعَدُوَّ وَتَأْمَنُ بِهِ السُّبُلُ وَيُؤْخَذُ بِهِ لِلضَّعِيفِ مِنَ الْقَوَى حَتَّى يَسْتَرِيحَ بَرٌّ وَيَسْتَرَاحَ مِنْ فَاجِرٍ.

ارجمندی دین ایشان است. پس رعیت صلاح نپذیرد مگر آنکه والیان صلاح پذیرند و والیان به صلاح نرسند مگر به راستی و درستی رعیت. زمانی که هر یکی از آنها حقوق را ادا کنند حق در میان آنها عزت یابد و پایه‌های دین استوار گردد و نشانه‌های عدالت برپا شود و سنت‌های پیامبر (ص) در مسیر خود افتد و اجرا گردد و در پی آن روزگار به صلاح و امنیت درآید و امید به بقای دولت قوت گیرد و دشمنان مایوس شوند» (خطبه ۲۱۶).

۴- نظام سیاسی اسلام که بر پایه ایمان به خدا شکل می‌گیرد متکی به آرای عمومی مردم است و برای تأمین سعادت انسان‌ها به نظریات و آراء آنها توجه ویژه دارد. این شاخص در خطبه ۳ نهج‌البلاغه مورد توجه امام واقع شده است و چنین فرموده‌اند: «سوگند به کسی که دانه را شکافته و جانداران را آفریده که اگر انبوه آن جماعت نبود یا گردن آمدن یاران حجت را بر من تمام نمی‌کرد و اگر خدا از عالمان پیمان نگرفته بود که در برابر شکم بارگی ستمکاران و گرسنگی ستم دیدگان خاموشی نگزینند، افسارش را بر گردنش می‌افکندم و رهایش می‌کردم و در پایان با آن همان می‌کردم که در آغاز کرده بودم و میدیدید که دنیای شما نزد من از عطسه ماده بزی هم کم ارجح‌تر است» (خطبه ۳).

۵- دیگر ارزش مورد تاکید نظام سیاسی اسلام، استقلال حکومت اسلامی از کفار و بیگانگان است. توجه به وحدت و همبستگی امت اسلامی و توجه به شاخصه عدالت همه جانبه و فراگیر از ارزش‌هایی است که در نظام سیاسی اسلام مورد توجه خاص قرار گرفته است و امام در این باره سفارشات فراوان نموده‌اند.

۶. ابعاد امنیت در نهج‌البلاغه با تکیه بر ابنیه دارالمنفعه

در نهج‌البلاغه امام علی (ع) به هریک از ابعاد امنیت توجه خاص شده در عین حال که هیچ یک از آنها را مجزای از دیگری نمی‌توان دید، زیرا امنیت همه جانبه است که نقش بسیار مهمی در سلامت، هدایت و استحکام و اعتلای فرد و جامعه دارد. توجه به امنیت اجتماعی و عوامل تأثیرگذار بر آن، امنیت فرهنگی و عوامل مقاوم‌ساز آن، امنیت اقتصادی و طرق کسب و راههای مبارزه با ناامنی‌های اقتصادی، امنیت سیاسی در حوزه‌های داخلی و خارجی، امنیت مرزی و دفاعی و امنیت قضایی و ضرورت آن، امنیت اطلاعات و غیره همه مورد عنایت و توجه اسلام و متون دینی همچون نهج‌البلاغه بوده است گرچه از نظر اسلام هر انسان از حقوق ویژه و مسلم فردی همچون امنیت جانی، حیثیتی، عقیدتی و روحی روانی برخوردار است و در متون دینی راهکارهای کارآمد برای تأمین آنها ارائه شده اما از آنجا که در این مقاله بناست با رویکرد فقه سیاسی به انسان و نیازهایش از بعد اجتماعی - سیاسی نگریسته شود، ترجیحاً به ابعاد اجتماعی امنیت پرداخته می‌شود.

خانواده واحد بنیادین جامعه و کانون اصلی رشد و تعالی انسان است و توافق عقیدتی آرمانی در تشکیل خانواده زمینه ساز اصلی حرکت تکاملی و رشد یابنده انسان است، که فراهم کردن امکانات جهت نیل به این مقصد از وظایف حکومت اسلامی است (مقدمه قانون اساسی).

علاوه بر آن، هر فرد متعلق به خانواده باید در صدد به فعلیت رساندن استعدادهای بالقوه خود، متناسب با غایت و کمال واقعی باشد تا شخصیت و هویت روشنی بیاید. لذا برخورداری از سلامت و امنیت، علاوه بر اینکه در بروز و به تحقق رساندن استعداد های انسان ضروری است، پیشرفت و توسعه و آبادانی و تکامل و تعادل اجتماع بزرگتر در گرو آن است. آرامش و امنیت یکایک اعضا خانواده از طریق رعایت حقوق یکدیگر، حمایت و محبت، پشتیبانی و همکاری و حتی فداکاری و گذشت، زمینه‌های ایجاد امنیت در خانواده را فراهم می‌سازد.

مقوله یا مفهوم فرهنگ، دارای معانی بسیار با ابعاد وسیع و پیچیده است و حدود ۴۰۰ تعریف در لغت‌نامه‌های مختلف به آن اختصاص یافته است. در لغت‌نامه دهخدا این واژه که ریشه اوستایی دارد به معنی برکشیدن، فرهیختن و تعلیم و تربیت و علم و دانش و ادب معنی شده است (دهخدا، ۱۳۷۷: ۱۷۱۳۲). همچنین در چپستی فرهنگ هم تعاریف زیاد ارائه شده که با توجه به ابعاد مختلف، این تعریف از فرهنگ مد نظر ماست. فرهنگ که مجموعه‌ای از آداب و سنت ها، خوی و خصلت‌ها و روابط حاکم بر زندگی اجتماعی انسان‌هاست و ریشه در اعتقادات و باورها و نگرش جوامع بشری دارد، زمانی قابل ستایش و پیروی و تقدیر است که با ملاک و ارزش‌های الهی پیوند عمیق‌تری برقرار کرده باشد. گرچه اندیشه‌های الهی و دینی همیشه از جانب اقوام و مللی که دچار کجروی‌ها و انحرافات عقیدتی و خرافی بوده‌اند مورد هجمه و تعرض قرار گرفته و آنها با اظهار ادعاهای دروغین بشر دوستانه و حق خواهانه در صدد مسخ و نابودی ارزش‌های فرهنگ دینی بوده‌اند و از این حربه خطرناک برای تهدید موجودیت ملت‌ها و حکومت‌ها بهره گرفته‌اند، اما وظیفه بزرگ حاکمان و زمامداران جامعه اسلامی، ایجاد امنیت فرهنگی و دفاع و پاسداشت از ارزش‌ها و فرهنگ اصیل دینی است تا پرچم فتح و پیروزی بر فراز فکر و اندیشه و فرهنگ غیر الهی بیگانگان برافراشته نشود.

امنیت اجتماعی عبارت است از آرامش و آسودگی خاطری که حاکمان و زمامداران هر جامعه موظفند در ابعاد مختلف (اقتصادی، سیاسی، شغلی و قضایی و...) برای اعضای خود ایجاد نمایند. جامعه‌ای که مردمانش از امنیت اجتماعی برخوردار باشند می‌توانند همگام، همپا و با آرامش، هدف‌های متعالی و ارزشی خود را دنبال کنند. در سایه امنیت اجتماعی است که تعاملات و ارتباطات سالم صورت می‌گیرد و افراد می‌توانند به دور از هرگونه ترس و ناامنی برای رسیدن به خواسته‌هایشان که مطابق با آئین و مقررات زندگی انسانی اسلامی است، آزادانه سعی و تلاش نمایند. امام علی (ع) یکی از ویژگی‌ها و فلسفه حکومت اسلامی را مبارزه با دشمنان و ایجاد امن و امنیت در زندگی اجتماعی بیان فرموده‌اند (نهج البلاغه - خطبه ۴۰ و ۱۳۱).

تدابیر امنیت آفرین با استناد به فرمایشات امام علی (ع) عبارتند از :

۱ - تقوا که حق خدا بریندگان است و موجب حق بندگان بر خدا و بهترین نگهدارنده و عامل اتحاد و یک دلی و الفت است (نهج البلاغه - خطبه ۱۹۱). زمامدار باید از تقوای سیاسی برخوردار باشد تا فضای مناسبی برای یک جامعه ایده‌آل و برخوردار از حیات معقول فراهم آورد.

۲ - خوش بینی که رایحه ای جانفزا، در فضای زندگی اجتماعی می پراکند و مهر و دوستی به ارمغان می آورد و رنج طولانی مشکلات را از میان برمی دارد و عامل احسان و نیکویی است (نهج البلاغه - نامه ۵۳) در حالی که بدگمانی، روابط اجتماعی را بی ثبات کرده و زمینه امنیت و آرامش را از بین می برد.

۳- عدالت که بارها در سخنان امام علی(ع)، دلیل پذیرش حکومت از جانب ایشان، برقراری آن بوده و وسیله ای برای ایجاد صلاح و امنیت در جامعه است و ضرورتی است برای تنظیم حیات انسان ها، که نظم هستی آن را ایجاد می کند. بر اساس هدف قرار دادن عدالت در حکومت بود که امام علی (ع) بلافاصله پس از بدست گرفتن امور به تحقق عدالت همه جانبه قیام کرد و بر سر پیمان عدالت خواهی استوار ایستاد» (ابن ابی الحدید، ۱۳۷۸، ۱/ ۲۶۹).

بناهای عام المنفعه یکی از اقدامات حکومت های مستقر در ایران در دوره اسلامی است که در راستای حمایت از افراد جامعه ایجاد شده اند. بررسی بناهای دارالمنفعه در ایران حاکی از این است که این بناها معمولاً به شکل مجموعه ای از بناها ساخته می شوند که بخش مهمی از نیازهای اقتصادی، سیاسی و اجتماعی و فرهنگی را به صورت توافقی پوشش می دهد برای مثال مجموعه عام المنفعه گنجعلی خان در کرمان شامل: میدان، بازار، حمام، ضرابخانه، کاروانسرا، مسجد، چهارسوق و آب انبار است. تصویر شماره (۱) نمایی از این کاروانسرای مجموعه تاریخی را نشان می دهد.

تصویر ۱: نمایی از کاروانسرای مجموعه گنجعلی خان در کرمان. مأخذ: (شایسته فر، خالقی زاده: ۱۳۹۴)

هنگامی که سخن از امنیت سیاسی به میان می آید، ضرورت وجود دولت و حکومت بیشتر تداعی می شود. در اسلام سیاست و تلاش برای کسب قدرت و حکومت هرگز به عنوان محوری ترین و اساسی ترین ارزش نیست زیرا هدف نهایی سیاست دینی دستیابی به فضیلت و کمال و رسیدن به کرامت و تقوا در سایه حاکمیت الهی است و حکومت اسلامی در صدد بسط و گسترش عدالت و نظم در جامعه است که برای وصول به آن از ابزار و وسائل متناسبی که شرع معین

نموده استفاده می‌کند، برخلاف اندیشه‌های سیاسی مادی که حتی کشتار و به اسارت گرفتن و جنایت و زیر پا گذاشتن حقوق دیگران را به عنوان وسیله‌ای که آنان را سریع‌تر و آسان‌تر به نتیجه برساند بلامانع می‌دانند.

توجه به ایجاد بناهایی عام‌المنفعه چون حمام‌ها نیز در راستای رفاه حال مردم جامعه توسط حکام اسلامی انجام می‌شد. تصویر شماره (۲) نمونه‌ای از این بناها است.

تصویر ۲: حمام کریم‌خان زند از دوره زندیه، مأخذ(هاشمی: ۱۳۹۳).

از آنجا که هدف اصلی حکومت اسلامی، حفاظت همه جانبه از مردم و خدمت به آنان برای تامین سعادت دنیوی و اخروی است، لذا تدبیر امور جامعه بر طبق مصالحشان، از خصایص رهبران الهی است. از دیدگاه امام علی (ع) نفس حکومت و نظام سیاسی برای جامعه، یک ضرورت قطعی است تا جایی که زمامداری غیر حق و حاکمیت غیر عادلانه را از هرج و مرج بهتر می‌داند. با این حال نوع حکومت بسیار مهم است. بر حسب روایات اسلامی، سیاست و حکومت، شعبه‌ای از امامت است و از ویژگی‌های امام، علم و آگاهی نسبت به سیاست را می‌توان برشمرد.

"الإمام نامی العلم کامل الحلم م طلع بالإمامه عالم بالسیاسة" امام، کسی است که از علم و حلم برتر برخوردار است، علمش در ترقی و حلمش کامل است در امامت قوی و در سیاست عالم است (کلینی: ۱ / ۲۸۹).

بنابراین امنیت سیاسی به معنای رهبری جامعه به سوی خیر و صلاح است که امیر المومنین علی (ع) در خطبه دوم نهج البلاغه به شرایطی از جامعه اشاره می‌فرماید که خلاء حکومت دینی و رهبری سیاسی در آن کاملاً مشهود است. توجه به امنیت سیاسی در دو حوزه امنیت داخلی و خارجی حائز اهمیت است.

ساخت مساجد در بنهای دارالمنفعه از اقدامات برخی حکومت‌های اسلامی در ایجاد امنیت فرهنگی و مذهبی است. تصویر شماره (۳) که مربوط به مسجد وکیل شیراز از مجموعه عام‌المنفعه وکیل است نمونه‌ای از این نوع بناهاست.

تصویر ۳: مسجد وکیل شیراز، مربوط به دوره زندیه (مأخذ: مهرگان: ۱۳۹۴).

امنیت در حوزه سیاست خارجی به این معناست که ملت و دولت اسلامی از باب قاعده نفی سبیل "و لَنْ يَجْعَلَ اللَّهُ لِلْكَافِرِينَ عَلَى الْمُؤْمِنِينَ سَبِيلًا" (آیه ۱۴۱ سوره نساء) نباید از سوی قدرت‌های بیگانه تهدید شوند که برای حفظ امنیت در این حوزه، اصول و راهکارهای کارآمدی در نهج‌البلاغه پیش‌بینی شده است.

قاعده نفی سبیل از قواعد فقهیه مهم اسلامی است که مستند آن، آیه شریفه قرآن کریم است و به عنوان یک اصل فقهی، نقش پایدار و تأثیرگذاری بر رفتار، تصمیمات و سیاست‌های کلان نظام اسلامی دارد. بر اساس این قاعده، خداوند در قوانین و شریعت اسلام هیچ‌گونه راهی را برای نفوذ و تسلط کفار بر مسلمین باز نگذاشته است. مبنای این اصل، آیه ۱۴۱ سوره نساء و حدیث معتبر اعتلا می‌باشد.

«خداوند تبارک و تعالی در این آیه شریفه می‌فرماید: در عالم تشریح هیچ‌گونه حکمی که موجب سبیل و علو سلطنت کافر بر مومنین و مسلمین باشد وجود ندارد و تشریح و جعل نشده است» (موسوی بجنوردی، ۱۳۸۵: ۱/ ۲۶۰).

بنیان زندگی انسان را به نحوی اقتصاد تشکیل می‌دهد. انسان طبیعتاً موجودی است خواهان استقلال که دوست ندارد زندگی وابسته و متکی به دیگران داشته باشد. اگر چنین خصلتی به وسیله تلاشگری‌های او تقویت شود و عوامل مخرب و مزاحم، در مسیر حرکتش قرار نگیرند و مانع او نشوند، امنیت اقتصادی برایش حاصل می‌شود. با عدالت اجتماعی، امنیت اقتصادی حاصل می‌شود. این بخش از عدالت به عنوان آرمانی مقدس در جامعه دینی قابل پیاده شدن است. اگر در جامعه ای آسایش و رفاه مادی برای عموم محقق نشود و فقط عده‌ای خاص برای رسیدن به خواسته‌ها و مطامع شان امکان بهره‌گیری از ثروت عمومی را داشته باشند، هرج و مرج و بی‌عدالتی رواج پیدا می‌کند چون بهره‌مند شدن از رفاه مادی، فقر ایجاد می‌کند و فقر هم زمینه طغیان و عصیان را فراهم می‌آورد. امنیت اقتصادی زمانی حاصل می‌شود که سرمایه‌ها در مجرای صحیح قرار گیرند و صرف بازار کار و تولید شوند و افراد جامعه، نیروهای کارآمد مؤثر، با مشاغل مناسبی باشند که از راه درست و مشروع در صدد رفع نیازهای خود برمی‌آیند قطعا در چنین شرایطی نامنی

اقتصادی، بی‌عدالتی و وجود سطوح طبقاتی بسیار متفاوت با هم در جامعه دیده نمی‌شوند. بنابراین برای برقراری امنیت اقتصادی و عدالت اجتماعی توجه به دو عنصر اساسی، مهم و ضروری است.

۱- توازن و تعادل اقتصادی ۲- بهره‌مندی عموم مردم از ثروت.

در بررسی بناهای دارالمنفعه نیز مشخص می‌شود که بخش مهمی از این بناها توسط حکام اسلامی برای بهبود اوضاع اقتصادی مردم در نظر گرفته شده است. تصویر شماره (۴)، نمونه‌ای از این بناها است.

تصویر ۴: بازار وکیل شیراز، مربوط به دوره زندیه. مأخذ: (شاه امیری و همکاران: ۱۳۹۴).

گاهی اختلاف سطوح زندگی مردم جامعه، به دلیل ظلم و تعدی نیست بلکه ریشه در توانمندی‌ها و استعدادها و زمینه‌های هوشی و فکری و قوای بدنی آنها دارد که باید با فرهنگ‌سازی درست و تقویت اندیشه‌های خداپاورانه، به طریق مطلوب و شایسته، محدود و مهار شود. عاملی که جامعه را به سوی حق‌کشی و استثمار و ناامنی سوق می‌دهد انحصار طلبی و توزیع ناعادلانه اموال است که ریشه در زیاده‌خواهی و فزون‌طلبی اغنیا و ثروتمندان دارد. امام علی (ع) درباره حقوق فقرا که در مال اغنیا توقیف و حبس گردیده چنین می‌فرماید: "همانا خداوند سبحان روزی فقرا را در اموال سرمایه‌داران قرار داده است، پس فقیری گرسنه نمی‌ماند جز به کامیابی توانگران و خداوند از آنان درباره گرسنگان خواهد پرسید" (نهج البلاغه^۳، حکمت ۳۲۸).

نتیجه‌گیری

فقه سیاسی به لحاظ ساز و کار و عملکرد با ارائه الگوهای دینی کارآمد و با توجه به شرایط اجتماعی سیاسی هر عصر، درصدد ترسیم جامعه سیاسی و مدنی اسلام است که در آن امنیت با همه ابعادش مورد توجه و امعان‌نظر واقع شده است زیرا مهمترین نیاز هر جامعه برای دوام و بقا، امنیت و احساس آسودگی خاطر از هرگونه تعرض می‌باشد. تامین

^۳-إِنَّ اللَّهَ سُبْحَانَهُ فَرَضَ فِي أَمْوَالِ الْاَغْنِيَاءِ أَقْوَاتَ الْفُقَرَاءِ: فَمَا جَاعَ فَقِيرٌ إِلَّا بِمَا مَتَّعَ بِهِ غَنِيٌّ، وَ اللَّهُ تَعَالَى سَأَلَهُمْ عَنْ ذَلِكَ.

و پاسخ به نیازهای اجتماعی سیاسی انسان، ضرورت وجود حکومت را که یکی از مصادیق فقه سیاسی است به اثبات میرساند. با توسعه روابط اجتماعی گسترده، مفهوم امنیت که از مهم ترین دلایل تشکیل حکومت‌ها در طول تاریخ بوده است وسیع تر شده و حکومت‌ها موظف اند این نیاز ضروری جوامع بشری را مورد اهتمام و توجه ویژه قرار دهند. اندیشه‌های ناب سیاسی اجتماعی امیرالمومنین (ع) در نهج البلاغه پیرامون مسئله امنیت و ابعاد آن می‌تواند به عنوان منبعی سرشار و غنی در زمینه اهداف، خط‌مشی‌ها و رویکردهای سیاسی، الهام بخش همه جوامع بشری و حاکمان سیاسی هر عصر و زمان باشد. در سایه سار حکومت و تشکیلات حکومتی است که می‌توان به امنیت و ابعاد مختلف آن دسترسی پیدا کرد. اصولا اسلام هر نوع ایجاد و حشت و هراس در دل انسان‌هایی را که مرتکب خلافی نشده‌اند ظلم و تجاوزی بس بزرگ تلقی می‌کند و آنرا از جرائم می‌شمارد. عوامل تحقق امنیت عبارتند از: الف - اجرا و تعمیم عدالت و قانون بطور یکسان و نفی هر گونه تبعیض در جامعه؛ ب- مبارزه با عوامل تجاوز و مهار عوامل تعرض و پیشگیری‌های لازم برای ریشه‌کنی زمینه‌های تعدی و تعرض؛ ج- آشنا کردن مردم با حقوق خود و دیگران و دادن آگاهی و بصیرت در جهت احترام به حقوق دیگران؛ د- توجه دادن به ارزشهای اخلاقی و باورهای دینی بعنوان ضمانت اجرایی‌های نیرومند معنوی؛ ه- توجه به ضمانت اجرایی قانونی برای کیفر متجاوزین به حقوق مردم؛ همه ابعاد امنیت باید در یک مجموعه هماهنگ و منظم پیگیری شود، در صورت عدم ارتباط منطقی میان آنها، ناهمگونی و ناهماهنگی‌هایی ایجاد می‌شود که جامعه را دچار بحران ناامنی خواهد کرد، زیرا الگوی مدیریت امنیت، تجزیه بردار نیست و هموار کردن طرق گوناگون امنیت وظیفه حاکمان و زمامداران جامعه اسلامی است. ارزشها و آرمان‌هایی که نظام سیاسی اسلام را از دیگر نظام‌های سیاسی متمایز می‌سازد عبارتند از: الف- شاخصه اسلامی بودن نظام سیاسی بر مبنای ایمان به خدا، اعتقاد به اصل امامت و ولایت برای پیمودن مسیر سعادت و تعالی؛ ب- نظام سیاسی اسلام به حفظ کرامت، حقوق و آزادی‌های انسان ارزش قائل است و بیعت مردمی و اتکاء به آراء عمومی را سر لوحه‌ی اهداف خود قرار داده است؛ ج- توجه به استقلال و وحدت و همبستگی امت اسلامی راز برتری نظام سیاسی اسلام است. در کنار ایجاد امکانات عادلانه و توسعه رفاه عمومی که از مختصات و ارزش‌های مورد توجه نظام سیاسی اسلام است به نظام با ارزش خانواده و حفظ بنیان آن و مبارزه با ظلم و حمایت از مظلومان و ستمدیدگان توجه ویژه دارد در حالیکه هیچ یک از موارد فوق در نظام‌های سیاسی غیردینی مورد توجه نیست. امام علی (ع) در حکومت کوتاه، اما حکیمانه و عدالت خواهانه‌شان به دنبال ایجاد و برقراری امنیت همه جانبه بودند. امنیت معنوی و فرهنگی را با برپایی جامعه واقعی دینی و پیاده کردن اسلام حقیقی که خود مایه امنیت اساسی است معنا بخشید. توجه به پیوند عمیق وجوه مختلف امنیت و تأثیرگذاری هر یک بر دیگری، از نکات قابل توجه در عملکرد و فرمایشات آن حضرت است. امیرالمومنین علی (ع) امنیت را فقط برای مناطق تحت حکومت خود نمی‌خواهد، بلکه او به صلح جهانی می‌اندیشد و امنیت را برای همگان خواهان است.

منابع:**کتاب‌ها:**

قرآن کریم.

نهج البلاغه.

ابن ابی الحدید، عزالدین عبدالحمید بن هبه ... (۱۳۷۸). شرح نهج البلاغه، به تحقیق محمد ابوالفضل ابراهیم، الطبعه الأولى، دار احیاء الکتب العربیة، مصر.

ابوالحسین، احمد بن فارس. (ق ۱۴۰۴). معجم مقاییس اللغة، قم: انتشارات دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم.

ابوالحمد، عبدالحمید. (بی تا). مبانی سیاست، چاپ سوم، تهران: انتشارات توس.

ابی یعلی، محمد بن الحسین الفراء - ماوردی، ابی الحسن علی بن محمد بن حبیب البصری البغدادی. (۱۴۰۶). الاحکام السلطانیة و الولايات الدینیة، قم: مکتب الاعلام اسلامی.

جوادی آملی، عبدالله. (۱۳۹۱). مفاتیح الحیاه، چاپ دوم، قم: مرکز نشر اسراء.

حر عاملی، محمد بن الحسن. (۱۴۰۹ق). وسائل الشیعه الی تحصیل مسائل الشریعه، قم، مؤسسه آل البیت.

حلی، محمد بن حسن بن یوسف، (فخرالمحقق). (۱۳۷۸). ایضاح الفوائد فی شرح مشکلات القواعد، قم: مؤسسه اسماعیلیان.

دهخدا، علی اکبر. (۱۳۳۰). لغت نامه، تهران: انتشارات دانشگاه تهران.

راغب اصفهانی، حسین بن محمد بن مفضل. (۱۴۰۴ق). المفردات فی غریب القرآن، چاپ دوم، قم: دفتر نشر کتاب.

زبیدی واسطی، سید محمد مرتضی. (۱۴۱۴ق). تاج العروس من جواهر القاموس، بیروت: دارالفکر للطباعة و النشر و التوزیع.

سیوری، مقداد بن عبدالله. (۱۴۰۳ق). نضد القواعد الفقهیة علی مذهب الامامیه، قم، انتشارات کتابخانه آیت ... مرعشی.

طوسی، محمد بن حسن. (۱۴۰۹). التبیان فی تفسیر القرآن، تحقیق و تصحیح احمد حبیب قصیر عاملی، بیروت: دارالحیاء التراث العربی.

عاملی، شهید اول، محمد بن مکی. (بی تا). القواعد و الفوائد، قم: کتابفروشی مفید.

عاملی، شهید ثانی، حسن بن زین الدین. (۱۳۷۴). معالم الدین و ملاذالمجتهدین، مترجم علی شیروانی، قم: انتشارات دارالفکر.

- علامه حلی، حسن بن یوسف. (۱۴۱۳ق). مختلف الشیعۀ فی احکام الشریعہ، چاپ دوم، قم: دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم.
- علامه طباطبایی، محمد حسین. (۱۳۹۰). برگزیده تفسیر المیزان، برگزینده عبدالصمد اسلامی، ترجمه سید محمد باقر موسوی همدانی، تبریز: انتشارات احرار.
- علامه جعفری، محمد تقی. (۱۳۵۸). ترجمه و تفسیر نهج البلاغه، چاپخانه حیدری.
- عمید زنجانی، عباسعلی. (۱۳۷۵). مبانی اندیشه اسلامی، تهران، سازمان انتشارات پژوهشکده فرهنگ و اندیشه اسلامی تهران.
- عمید زنجانی، عباسعلی. (۱۳۷۹). فقه سیاسی، جلد ۱، تهران: انتشارات امیرکبیر.
- عنایت، حمید. (۱۳۶۲). اندیشه‌های سیاسی در اسلام، ترجمه بهالدین خرمشاهی، تهران: شرکت سهامی انتشار خوارزمی.
- فراهیدی، خلیل بن احمد. (۱۴۱۰ق). العین، چاپ دوم، قم: نشر هجرت.
- فیومی، احمد بن محمد. (۱۹۸۷م). المصباح المنیر، بیروت: مکتبه لبنان.
- قاسمی، محمدحسن. (۱۳۹۷). فقه و نهج البلاغه، مشهد: دانشگاه علوم رضوی.
- قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران. (۱۳۷۹). مشهد: شرکت نشر.
- گرگی، ابوالقاسم. (۱۳۸۴). تاریخ فقه و فقها، تهران: سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی.
- مجلسی، محمد باقر بن محمد تقی. (۱۴۰۴ق). بحار الانوار، جلد ۱۰۲، بیروت: موسسه الوفا.
- محمدی، روح‌الامین. (۱۳۸۲). قواعد فقه سیاسی، قم: بوستان کتاب.
- مدنی، سید جلال. (بی‌تا). مبانی و کلیات علوم سیاسی، قم: چاپ اسلامی.
- معین، محمد. (۱۳۷۱). فرهنگ فارسی معین، چاپ هشتم، تهران: انتشارات امیر کبیر.
- مکارم شیرازی، ناصر و جمعی از نویسندگان. (۱۳۷۰). تفسیر نمونه، چاپ هشتم، قم: ناشر دارالکتب الاسلامیه.
- مکارم شیرازی، ناصر. (۱۳۷۹). پیام امام امیرالمومنین، شرح تازه و جامعی بر نهج البلاغه، تهران: دارالکتب الاسلامیه.
- موسوی بجنوردی، سید محمد. (۱۳۸۵). قواعد فقهیه، تهران: مجمع علمی فرهنگی مجد.
- موسوی خمینی، سید روح الله. (۱۳۶۲). صحیفه نور، تهران: مرکز مدارک فرهنگ انقلاب اسلامی.

مقالات:

شاه امیری، زهره و همکاران. (۱۳۹۴). «مطالعه تطبیقی معماری بزار و کیل شیراز با بازار معاصر خیابان زند»، اولین همایش ملی معماری ایرانی.

شایسته‌فر، مهناز؛ خالقی زاده، سعید. (۱۳۹۴). «تحلیل زیباشناختی نقوش تزئینی سردر کاروانسرای گنجعلی خان»، فصلنامه مدیریت گردشگری، ش ۲۹، صص ۹۵-۱۲۲.

لکزائی، نجف. (۱۳۸۸). «طرح‌نامه فقه سیاسی»، مجله علوم سیاسی - شماره ۲۴.

